

БРОНЕАВТОМОБІЛІ ТА БРОНЕПОЇЗДИ УКРАЇНСЬКИХ АРМІЙ ПЕРІОДУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ 1917 – 1920 рр.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ

© Моргун М.В., Курклінська Н.М., 2013

Проаналізовано стан дослідження історії броньових підрозділів українських Збройних сил того періоду. Розглянуто історіографію броньових частин України у 1917–1920 рр.

The state of research on the history of Armored Divisions of the Ukrainian Armed Forces of the given time period is analyzed. The historiography of Armored Units of Ukraine during 1917–1920 is enlarged on.

Незалежність України, відсутність тоталітарно-репресивного режиму правління з його безапеляційно нищівним ставленням до історії української нації дали змогу сучасним історикам створити нову концепцію історичної правди. У ній розміщено дослідження як останніх років, так і докомуністичного періоду, а також закордонні доробки різноманітних авторів. Серед великої множини історичних досліджень різного гатунку годі й розібратись. Саме висвітленню питання стану дослідження історії виникнення, існування, тактики бойового використання броньових частин українських армій 1917 – 1920 рр. присвячена ця робота. Історіографічному аналізу піддано як праці сучасних авторів, так і доробки сучасників, мемуарні спогади, матеріали державних архівів тощо.

Мета роботи – проаналізувати стан дослідження броньових частин українських армій в ході боротьби за державність у 1917–1920 рр.

Насамперед відзначимо загальні праці, присвячені окремим періодам боротьби за державність. У них відтворюється загальна воєнно-стратегічна обстановка, яка була тлом для бойового застосування броньових засобів, а також наводяться окремі, здебільшого розрізнені й несистематизовані дані стосовно бойового шляху броньових формувань українських армій. До такого роду праць належить, зокрема, монографія Я. Тинченка “Перша українсько-більшовицька війна” [1]. У ній досліджені бойові дії періоду з грудня 1917 р. по лютий 1918 р. Автор змальовує епізоди, які свідчать про істотну роль броневих підрозділів у боротьбі за владу в українських містах наприкінці 1917 – на початку 1918 рр., зокрема в Катеринославі та Олександрівську [1, с. 89, 103]. Докладно змальовано також бої в Києві у січні 1918 р., в яких активну участь брали броньові частини [1, с. 239–270]. Відзначимо, що, на думку Я. Тинченка, саме броневі частини скували дії заводу “Арсенал” [1, с. 256]. Деяка увага приділена і операціям українських бронепоездів, зокрема, участі поїзда № 4 в експедиції частин Одеської гайдамацької дивізії в район Олександрівська на початку січня 1918 р. [1, с. 197–198] та окремим епізодам застосування імпровізованих озброєних поїздів [1, с. 172–177]. Однак, на жаль, автор оминає увагою участь броневих частин у наступі Запорозької бригади на Київ у лютому 1918 р. Варто відзначити і багато інших серйозних робіт Я. Тинченка, зокрема, довідник “Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки”, у якому наведені біографічні дані багатьох старшин, що служили в броньових частинах [2], а також праці, присвячені історії вітчизняних Збройних сил 1917–1918 рр.

Добі Центральної Ради присвячено ґрунтовну монографію В. Голубка “Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу” [3]. Автор досліджує процеси українізації, що охопили частини російської армії, аналізує процеси формування керівних органів українського війська. Відзначена наявність у складі Українського генерального військового комітету (УГВК) відділу фахових військ, який займався роботою у броневих частин та залізничних частинах [3, с. 51]. Проте конкретних прикладів бойового застосування броньових

засобів українськими військами автор, на жаль, не досліджує, а вказує тільки на те, які ж броневих автомобільні частини та бронепоезди були українізовані. Можна відзначити хіба що згаданий автором епізод, пов'язаний із здобуттям вільними козаками Звенигородщини у березні 1918 р. броневих автомобіля у більшовиків [3, с. 183].

Чи не першим дослідженням, присвяченим добі визвольних змагань, виданим ще в радянській Україні, була праця М. Литвина та К. Науменка “Історія галицького стрілецтва”. У цій книзі змальовано головні події українсько-польської війни, але діяльність броньових формувань відображена дещо однобоко. Автори згадують лише про польські бронепоезди, про українські ж немає жодної згадки. У пізнішому ґрунтовному дослідженні М. Литвина “Українсько-польська війна 1918–1919 рр.” [4] подано детальний огляд бойових дій Галицької Армії в боротьбі проти польської агресії. Автор дає коротку характеристику броньових формувань Галицької Армії [4, с. 180], а також змальовує низку бойових епізодів, в яких брали участь українські бронепоезди, як-от прорив групи А. Кравса на Хирів наприкінці листопада 1918 р. [4, с. 228], чи дії в складі українських військ на Закарпатті в січні 1919 р. [4, с. 249]. Певна увага приділена бойовим діям Холмсько-Волинського фронту Армії УНР у грудні 1918 – травні 1919 рр. Тут теж містяться згадки про застосування українськими військами бронепоездів [4, с. 313].

З останніх наукових публікацій, присвячених Збройним силам України доби революції 1917–1920 рр., слід відзначити монографію П. Ткачука “Сухопутні війська України доби революції 1917–1921 рр.”, в якій броньовим частинам присвячено окремий розділ [5, с. 189–197]. Автор, незважаючи на невеликий обсяг цього розділу, зробив спробу висвітлити не лише українські броньові частини, але й подібні формування противників українських армій. Внаслідок цього непропорційно багато уваги приділено броньовим частинам білогвардійців та Червоної армії, структура й озброєння українських броньових частин висвітлені фрагментарно. До того ж автор наводить деякі відверто фантастичні відомості, наприклад, про існування в армії гетьмана П. Скоропадського 42-х автопанцирних дивізіонів, тоді як насправді таких дивізіонів було тільки вісім.

Варто згадати й дослідження В. Савченка “Дванадцять воїн за Україну” [6]. Ця праця, яка має науково-популярний характер, містить аналіз основних бойових дій, що точились на теренах України у 1917–1921 рр. Автор акцентує увагу не стільки на тактиці, скільки на загальних військово-політичних аспектах, але при цьому не оминає увагою деякі епізоди, пов'язані з використанням броньових засобів українськими військами.

Багато статей сучасних українських дослідників розкривають маловідомі, але доволі цікаві аспекти історії броньових формувань доби визвольних змагань 1917–1920 рр. Скажімо, у статтях В.А. Пархоменка відображена участь особового складу та техніки броневих автомобільних підрозділів у боротьбі за владу між українськими та більшовицькими збройними формуваннями у грудні 1917 – січні 1918 рр. на півдні України (зокрема, в Миколаєві та Одесі). Дослідження І. Василика про структуру і функції Військового міністерства Української держави дає змогу встановити структуру та командний склад органів, які здійснювали керівництво броньовими формуваннями армії доби гетьманату П. Скоропадського. Цьому ж періоду присвячена й стаття О. Луговського стосовно загальних засад формування Збройних сил Української держави, в якій автор побіжно згадує й про броньові частини. Публікація М. Ковальчука, присвячена проблемі встановлення чисельності Армії УНР у кам'янецьку добу Директорії (червень–листопад 1919 р.), містить цікаву інформацію стосовно чисельності особового складу панцирних підрозділів та динаміки його зміни. У його ж монографії “Невідома війна 1919 року” згадується про участь бронепоездів у війні УНР проти білогвардійських формувань (Добровольчої армії) [7]. Дві інші статті цього ж автора висвітлюють бойовий шлях та долю Південної групи Армії УНР, у якій було кілька бронепоездів.

У праці А. Руккаса проаналізовано спроби створення спільних польсько-українських військових частин у 1920 р., зокрема про нереалізований проект організації механізованого підрозділу під гучною назвою “1-й Українсько-польський дивізіон особливого призначення імені двох державних господарів Симона Петлюри та Юзефа Пілсудського” [8, с. 81]. У статтях О. Дедика та С. Печенюка систематизовано інформацію про використання бронепоездів Галицькою Армією під час українсько-польської війни. Варто відзначити й статтю П. Слюсаренка, присвячену аналізу озброєння й техніки Армії Директорії у 1920 р. У ній наводяться дані щодо організації й озброєння українських броньових частин вказаного періоду [9]. Деяких питань, що стосуються

предмета дослідження, торкається у своїх статтях С. Іллічов. Зокрема, він розглядає матеріальну частину броньових підрозділів українських армій, дає загальний огляд використання броневих автомобілів арміями Центральної Ради і гетьмана П. Скоропадського, досліджує деякі аспекти організації й бойового застосування броньових частин ранньої доби Директорії.

Багато публікацій вітчизняних дослідників, не торкаючись безпосередньо питань становлення броньових частин, розкривають загальні аспекти організації Збройних сил України на різних етапах визвольних змагань, особливості політики урядів стосовно військових питань та інших важливих для нашого дослідження моментів. Відзначимо статті Р. Зінкевича, С. Литвина, П. Ткачука, А. Папіяна та І. Томюка, Т. Плазової, В. Солдатенка, А. Лисенка, С. Образцова, О. Бойка, М. Герасименка, Ж. Мيني, Н. Барановської та О. Макачук, І. Хоми, Л. Цубова, Ю. Стельмаха, Л. Кривизюка, В. Кравцевича, В. Ковалю.

Окремо слід згадати книги та статті сучасних російських авторів, які уможливають скласти уявлення про матеріальну частину, яка перебувала на озброєнні українських броньових формувань та їх супротивників, а також наводять деякі дані про бойове застосування броневих автомобілів та бронепоездів. Насамперед відзначимо праці М. Барятинського та М. Коломійця, присвячені броневим автомобілям: “Броневые автомобили русской армии 1906–1917 гг.” [10], “Броневые автомобили “Остин”” [11], “Броневые автомобили “Гарфорд”” [12], ““Слоны Ганнибала” Виктора Поплавко” [12]. У них докладно охарактеризовані особливості конструкції броневих автомобілів, що використовувались й українськими збройними силами, висвітлено організаційну структуру броневих автомобільних частин російської армії, яка була покладена в основу структури відповідних українських формувань. Комплексна праця М. Коломійця “Броня русской армии” присвячена як броневим автомобілям, так і бронепоездам [14]. Подібні питання, хоч і дещо у меншому обсязі, розглянуто у статтях інших авторів, зокрема С. Прищепи [15] та С. Ромадіна [16].

Важливою для вивчення матеріальної частини, що використовувалась українськими броньовими частинами, є інформація, наведена у виданому в Мінську енциклопедичному довіднику “Энциклопедия бронетанкового вооружения и техники. Колесные и полугусеничные броневые автомобили и бронетранспортеры” [17].

Матеріальна частина та організація бронепоездів доби 1917–1920 рр. достатньо докладно охарактеризована в одному з розділів книги І. Дроговоzza “Крепости на колесах”, проте тут головну увагу звернено на російські формування – як більшовицькі, так і протибільшовицькі. Доповнюють інформацію стосовно конструкції бронепоездів та їх бойового шляху дані, наведені у статтях М. Коломійця та деяких інших авторів. Згадаймо й працю М. Коломійця, І. Мощанського та С. Ромадіна “Танки гражданской войны”. Хоч танки й не використовувались українськими арміями, але ця книга містить цікаву інформацію про бойове застосування танків іншими сторонами конфліктів на теренах України – денікінцями та більшовиками.

Поряд із російськими дослідженнями деякі дані стосовно бойового використання броневих автомобілів і бронепоездів на теренах України містять праці інших зарубіжних авторів, зокрема, польські дослідження Я. Магнуського [18], Я. Тарчинського [19], Х. і В. Тройки [20], М. Клімецького [21–22], М. Кротофіла [23], Т. Басарабовича [24], Л. Гладисяка [25]. Скажімо, у книзі Я. Магнуського “Samochody pancerne Wojska Polskiego 1918–1939” містяться цікаві дані про застосування польськими збройними формуваннями імпровізованих броневих автомобілів під час боїв у Львові та про броньовики, захоплені польськими військами в українців як трофеї. Дані, наведені у дослідженні М. Кротофіла, доповнюють інформацію стосовно озброєння бронепоездів УГА та їх бойового шляху. Польське бачення українсько-польської війни, зокрема й участі в ній броньових частин, подане у книгах Г. Лукомського (із співавторами) [26] та М. Козловського [27]. Багато польських авторів, зокрема Г. Скруква та Ю. Тим, торкаються питань історії українських армій доби визвольних змагань та польсько-української співпраці у військовій галузі [28, 29]. Слід відзначити також фундаментальну працю німецького вченого В. Саводни, присвячену бронепоездам, де згадується про використання таких бойових одиниць німецькими та австро-угорськими окупаційними військами у 1918 р. [30, р. 30, 31], та статтю чеського історика Т. Якла, в якій досліджується бойове використання броневих автомобілів чеськими формуваннями на теренах України [31]. Також згадаймо видану у російському перекладі роботу німецького дослідника

В. Освальда, де серед інших розглядаються й броневих автомобілі німецької армії, які використовувались на території України [32].

Оскільки історія броньових формувань в українських Збройних силах періоду 1917–1920 рр. ще далеко не повністю висвітлена в опублікованих монографічних та інших наукових дослідженнях, то для її поглибленої розробки довелось звернутись до архівних матеріалів. Значний масив інформативно містких матеріалів міститься у надрах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України. Зверталась велика увага передусім на фонди центральних та регіональних (окружних) органів військового управління, а також на фонди деяких частин.

Стосовно періоду Директорії УНР, то значна частина документів тих часів виявлена у фондах часів гетьманату, оскільки керівні військові установи УНР зберігали певну наступність стосовно відповідних установ Української держави. Наприклад, у фонді 1074 знаходяться накази, що визначають тимчасовий штат автопанцирних батарей Дієвої армії. Багато цікавих документів доби Директорії виявлено у вже згаданому фонді 1078. З одного боку, це організаційні документи: звіти про стан броньових формувань у перші місяці після протигетьманського перевороту, розпорядження про формування дивізіону панцирних потягів, тимчасовий штат панцирного потяга тощо. З іншого боку, оперативні документи, які дають змогу дослідити участь броневих автомобілів та бронепоездів у бойових діях, як-от звіт про бойові дії військ Житомирської групи у квітні 1919 р.].

Основний масив документальних джерел, які стосуються історії броньових формувань доби Директорії, зосереджений у фонді 1075 “Військове міністерство УНР”. До найхарактерніших документів цього фонду належать накази про формування броньових частин, розпорядження про використання бази промислових підприємств для ремонту бойової техніки та про будівництво бронепоездів. Окремий блок документів цього фонду становлять нереалізовані проекти організації броньових частин Української армії, в яких відображений досвід використання броневих автомобілів та бронепоездів у визвольних змаганнях. Стан технічних, зокрема й броньових частин Армії УНР після завершення бойових дій та інтернування в Польщі в грудні 1920 р. відображено в доповіді начальника технічних військ. Низка документів, що стосуються броньових частин Галицької Армії, виявлена у фонді 2188 “Начільна команда Галицької армії ЗО УНР”. Також використані матеріали фонду 1063 “Рада народних міністрів УНР”. З матеріалів Центрального державного історичного архіву України у м. Львові певний інтерес становлять справи фонду 581 “Колекція документів про діяльність урядів і армій УНР і ЗУНР”.

Поряд з архівними фондами є і опубліковані документи. Серед них варто відзначити денник Начільної команди Галицької Армії, в якому містяться дані про долю автопанцирного дивізіону Галицької Армії в період з листопада 1919 р. до лютого 1920 р. Цікаві документи стосовно стану броньових формувань Дієвої армії УНР опубліковані у збірнику “Україна: 1919 рік”. А саме – дислокаційна відомість Дієвої армії станом на 16 серпня 1919 р., де відображені стан та організація бронепоездів та багато інших цікавих документів.

Отже, доходимо висновку, що проблемам історії українських армій періоду 1917–1920 рр. та їх участі у бойових діях присвячено доволі багато наукових досліджень та мемуарної літератури. Однак питання історії броньових частин у переважній більшості проаналізованих публікацій висвітлюються лише фрагментарно та епізодично. Слід також відзначити, що історіографічне дослідження проблеми цією роботою далеко не вичерпане. Подальшого вивчення потребує, зокрема, значний масив матеріалів, що містяться у державних архівних фондах.

1. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) / Я. Тинченко. – Київ–Львів: Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 1996. – 371 с.
2. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921): наук. вид. / Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2007. – 556 с.
3. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу / В. Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.
4. Литвин М.Р. Українсько-польська війна / М.Р. Литвин. – Львів: Інститут українознавства

ім. Крип'якевича НАН України, Інститут Східної Європи, 1998. – 488 с. 5. Ткачук П. Сухопутні війська України доби революції 1917–1921 рр. / П. Ткачук. – Л.: ЛІСВ, 2009. – 311 с. 6. Савченко В.А. Дванадцять воєн за Україну / В.А. Савченко. – Харків: Фолио, 2006. – 415 с. 7. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння / М. Ковальчук. – К.: Темпора, 2006. – 576 с. 8. Руккас А. “За нашу і вашу свободу”: спільні польсько-українські військові частини у війні 1920 р. / А. Руккас // Київська старовина. – 2005. – № 6. – С. 75–84. 9. Слюсаренко П.М. Військова техніка та озброєння армії Української Народної Республіки зразка 1920 р.: історичний аспект / П.М. Слюсаренко // Дослідження з історії техніки. – К.: НТУУ “КПІ”, 2007. – Вип. 10. – С. 41–50. 10. Барятинський М., Коломиец М. Бронеавтомобіли руської армії 1906–1917 гг. / М. Барятинський, М. Коломиец. – М.: Техніка – молодежи, 2000. – 108 с. 11. Барятинський М., Коломиец М. Бронеавтомобіли “Остин” / М. Барятинський, М. Коломиец. – М.: Моделіст-конструктор, 1997. – 32 с. 12. Барятинський М., Коломиец М. Бронеавтомобіль “Гарфорд” / М. Барятинський, М. Коломиец // Моделіст-конструктор. – 1997. – № 5. – С. 33–35. 13. Коломиец М. “Слоны Ганнибала” Виктора Поплавко / М. Коломиец // Танкомастер. – 2001. – № 1. – С. 12–19. 14. Коломиец М. Броня руської армії. Бронеавтомобіли і бронепоезда в Першій світовій війні / М. Коломиец. – М.: Яуза, Стратегія КМ, Ексмо, 2008. – 448 с. 15. Прищеп С.В. Батареї для стрільби по повітряному флоту / С.В. Прищеп // Сержант. – 1997. – № 4. – С. 41–45. 16. Ромадин С.В. Бронеавтомобіли в громадянській війні в Росії / С.В. Ромадин // Бронетанкове озброєння. – 1995. – № 4. – С. 18–20. 17. Енциклопедія бронетанкового озброєння і техніки. Колесні і полугусеничні бронеавтомобіли і бронетранспортери / сост. Г.Л. Холявський. – Мн.: ООО “Харвест”. – 2002. – 656 с. 18. Magnuski J. Samochody pancerne Wojska Polskiego 1918–1939 / J. Magnuski. – Warszawa: WiS. – 1993. – 176 s. 19. Tarczyński J. Pojazdy w Wojsku Polskim – Polish Army vehicles 1918–1939 / J. Tarczyński-Pruszków. – 1995. – 168 s. 20. Trojca H. Panzerzüge: Pociągi pancerne / H. Trojca, W Trojca. – Cz. 1. – Warszawa: Militaria. – 1995. – 36 s. 21. Klimecki M. Chorków 1919 / M. Klimecki. – Warszawa: Bellona. – 2000. – 215 S. 22. Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919 r.: Aspekty polityczne i wojskowe / M. Klimecki. – Warszawa: WIH, 1997. – 279 s. 23. Krotofil M. Ukraińska Armia Halicka 1918–1920 / M. Krotofil. – Toruń, 2002. – 164 s. 24. Basarabowicz T. Pociągi pancerne w Wojsku Polskim 1918–1945 / T. Basarabowicz // Militaria XX wieku. – 2008. – № 2. – S. 60–63. 25. Gladysiak L. Niemieckie samochody pancerne w latach 1900–1918 / L. Gladysiak // Militaria XX wieku. – 2009. – № 4. – S. 50–59. 26. Łukomski G. Wojna polsko-ukraińska 1918–1919 / G. Łukomski, Cz. Partacz, B. Polak. – Wyd-wo Uczelniane WSiInż. w Koszalinie, 1994. – 295 s. 27. Kozłowski M. Zapomniana wojna: Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919 / M. Kozłowski. – Bydgoszcz: Swiadectwo, 1999. – 370 s. 28. Skrukwa G. Formacje wojskowe ukraińskiej “Rewolucji narodowej” 1914–1921 / G. Skrukwa. – Toruń: W-wo Adam Marszałek, 2008. – 717 s. 29. Tym J.S. Trudne braterstwo 1920. Polsko-ukraińska współpraca wojskowa / J.S. Tym // Od Zborowa do NATO (1649-2009): Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVII do XXI wieku / red. M. Franz, K. Pietkiewicz. – Toruń: W-wo Adam Marszałek, 2009. – S. 437–462. 30. Sawodny W. Die Panzerzüge des Deutschen Reiches 1904–1945 / W. Sawodny – Freiburg: EK-Verlag. – 1996. – 428 p. 31. Jakl T: Československé broněviky na Rusi / T. Jakl // HPM. – 2002. – č. 2. – S. 13–18. 32. Освальд В. Полный каталог военных автомобилей и танков Германии 1900–1982 гг. / В. Освальд; пер. с нем. Б.А. Богомолова. – М.: АСТ, Астрель, 2003. – 671 с.